

प्रत्याभूति गरिएको छ (अघिल्लो अध्यायमा देखाइएको जस्तो, धार्मिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी प्रावधान स्वीकृत अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूसँग मेल खाँदैनन्) । अधिकांश नेपाली संविधानहरूमा आवतजावतको स्वतन्त्रता समावेश गरिएको छ (यो पूर्ण अधिकारका रूपमा भने होइन) र स्थापित सिद्धान्तअनुसार का अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । त्यसकारण, यो अध्यायमा नेपालमा प्रदत्त नागरिक र राजनीतिक अधिकारको चर्चा गरिने छैन । बरु, यो अध्याय नेपालमा पछिल्लो जनआन्दोलनदेखि अगाडि आएका आत्मनिर्णयको अधिकार, अल्पसंख्यकको अधिकार र आदिवासी जनताहरूको अधिकारका सवालहरूमा केन्द्रित हुनेछ । यी समूह अधिकारहरू संविधान निर्माण प्रक्रियामा विशेष उल्लेखनीय हुनेछन् ।

आत्मनिर्णय

ऐतिहासिक रूपले, साम्राज्यहरूको अवसानपछि शासकहरूले विभिन्न सांस्कृतिक पृष्ठभूमिसँग सम्बन्धित मानिस बसोबास गर्ने क्षेत्रको भविष्य निर्धारण जब गर्नुपर्ने भयो तबदेखि नै आत्मनिर्णयको सवाल उठ्दै आएको छ । १९ औं शताब्दीको अन्त्यताका युद्ध र प्रथम विश्वयुद्धका कारण युरोपका साम्राज्यहरूको विखण्डन भयो र पराजित साम्राज्य-राज्यहरू शान्ति सम्झौतामा साम्राज्यका हिस्साहरूलाई सांस्कृतिक (खासगरी भाषिक) एकरूपताका आधारमा स्वतन्त्रता प्रदान गर्न बाध्य भए । यसप्रकारको आत्मनिर्णयलाई अमेरिकी राष्ट्रपति उद्गो विल्सनद्वारा लोकप्रिय बनाइएको भाषामा प्रायः राष्ट्रिय आत्मनिर्णय भन्ने गरिन्छ । त्यस समयमा, यसलाई कानुनीभन्दा पनि राजनीतिक सिद्धान्तका रूपमा हेरिन्थ्यो । र, त्यतिखेरै पनि, यसलाई विश्वव्यापी रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने प्रस्ट थियो ।

एसिया र अफ्रिकाका साम्राज्यहरू विखण्डनपछि एउटा फरकखाले अवधारणा अगाडि आयो । उपनिवेशहरू स्वाधीन भए, जतिसुकै सांस्कृतिक विविधता भए पनि वा कुनै एक उपनिवेशभित्र बस्ने समुदायको रहनसहन अर्को उपनिवेशको समुदायसँग मिल्न गएको भए पनि उपनिवेशहरू औपनिवेशिक सिमानाले घेरिइरहे । भारत भने यसको अपवाद थियो । वास्तवमा भारतको विभाजनसँगै देखापरेको मानवीय दुखान्तले पहिलेका औपनिवेशिक सिमानाहरूलाई कायम राख्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको दृढतालाई बल पुऱ्यायो । संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रले यी उपनिवेशबीच फस्टाइरहेको स्वाधीनताको सवाललाई मजबुत बनाउन आवश्यक ठान्यो (तर यसले आत्मनिर्णयलाई आत्मनिर्भरताको आधारका रूपमा उल्लेख भने गरेन) । फलस्वरूप अधिकांश उपनिवेशहरू बहुजातीय राज्यका रूपमा आत्मनिर्भर बने भने कतिपय कुनै एक बहुसंख्यकको अधीनमा आउन पुगे । यसले अल्पसंख्यकहरूलाई आत्मनिर्णयको नाउँमा स्वाधीनताको माग गर्ने ढोका खोलिदियो ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको दस्तावेजमा आत्मनिर्णय

अधिकांश उपनिवेशहरूले स्वाधीनता पाएपछि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको लागि स्वाधीनता र आत्मनिर्णय दुई भिन्न विषय हुन थाले । 'आत्मनिर्णय' भन्ने शब्द संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रमा उल्लेख गरिएअनुरूप बुझ्न थालियो । राज्यहरूबीचको मैत्री सम्बन्ध 'समान अधिकारप्रति गरिएको सम्मान र मानिसहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारको सिद्धान्तमा आधारित थियो' (धारा १, उपधारा २) । विभिन्न

राष्ट्रहरूबीचको सह-सम्बन्धको अवस्थालाई व्याख्या गर्नुपर्दा पनि यही अर्थलाई आधार मान्न थालियो (धारा ५५) । 'मानिसहरू' भन्ने शब्द कुनै सांस्कृतिक समुदायलाई जनाउन नभई 'राज्य' भन्ने अर्थमा प्रयोग गरियो (यी धाराहरू कुनै पनि राज्य प्रजातान्त्रिक र समावेशी राजनीतिक प्रणाली अंगीकार गरोस् भनेर राखिएका थिए । त्यस्तो प्रणाली कुनै राज्यले अंगीकार गरेको छ भने संयुक्त राष्ट्रसंघले त्यो राज्यको आन्तरिक मामलामा दखल पुऱ्याउन पाउँदैन) । नागरिक, राजनीतिक तथा आर्थिक र सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सम्बन्धमा दुई प्रमुख मानवअधिकारसम्बन्धी सम्झौताले भन्न खोजेको कुरा यही हो । यी सम्झौताले आत्मनिर्णयलाई १९६६ मा मानवअधिकारको निकै महत्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा उल्लेख गरे । आत्मनिर्णयको अधिकारसम्बन्धी धारणालाई व्याख्या गर्ने भाषा भने विरोधाभाषबाट मुक्त थिएन । यी दुई सम्झौताको विस्तृत विवरण पहिलो धारामा निम्नबमोजिम छ :

- १) हरेक मानिससँग आत्मनिर्णयको अधिकार हुनेछ । यही अधिकारको आधारमा उनीहरू निर्भीकताका साथ आफ्नो राजनीतिक अवस्थाको अभ्यास गर्न र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा सरिक हुन पाउनेछन् ।
- २) सबै मानिसले आपसी फाइदाको सिद्धान्तमा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्ध र पूर्वाग्रहले असर नपर्ने किसिमले आफ्ना निजी प्रयोजनका लागि निर्भीकताका साथ प्राकृतिक सम्पदा र स्रोतको उपभोग गर्न पाउनेछन् । मानिसहरूलाई कुनै पनि हालतमा जीवनगुजारा गर्ने आधारबाट वञ्चित गरिने छैन ।
- ३) वर्तमान सम्झौतालाई अनुमोदन गरेको राष्ट्र र गैरस्वशासित र संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा संरक्षित राष्ट्रले संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रका प्रावधानलाई मान्दै आत्मनिर्णयको सवाललाई सम्मान गर्नेछन् ।

यो धारामा (कम्तीमा भाग १ र २ मा) राज्यको कुनै भूभागलाई स्वायत्त र पृथक हुने अधिकार दिएको सम्बन्धमा केही कुरा उल्लेख गरिएको छैन । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नागरिक अधिकार र राजनीतिक अधिकारका सम्झौता अल्पसंख्यकको सवालसँग सम्बन्धित छ । यसले उनीहरूलाई आफ्नै समुदायमा रहेर आफ्ना सांस्कृतिक अधिकारको अभ्यास गर्न पाउने तथा पृथक हुन पाउने अधिकारलाई पनि इंगित गरेको छ (धारा २७) ।

उपनिवेशको सवालबाहेक आत्मनिर्णय कुनै पनि राज्यको आन्तरिक संरचनाहरूलाई जनाउन प्रयोग गरिन्छ, जुन प्रजातन्त्रको सिद्धान्तसँग मिल्दोजुल्दो छ । हरेक राज्यका नागरिक बाह्य हस्तक्षेपबिना आफू कसरी स्वशासित हुने भन्ने निर्णय गर्न स्वतन्त्र हुन्छन् र यसलाई पनि कहिलेकाहीँ आत्मनिर्णयकै एउटा आन्तरिक पाटोका रूपमा लिन थालिएको छ । सम्झौता कार्यान्वयन भएनभएको अनुगमन गर्ने निकाय संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार समितिले भनेको छ, आत्मनिर्णयको अधिकार औपनिवेशिक अवस्थामा अनुबन्धित छैन । समितिले 'मानिस' के हो भन्ने अर्थ्याएको छैन न त उनीहरूलाई पृथक हुने सम्बन्धमा कुनै सुभाब नै दिएको छ । क्यानाडाको सर्वोच्च अदालतले क्याबेक अन्तर्राष्ट्रिय कानुनबमोजिम क्यानाडाबाट पृथक हुन सक्छ या सक्दैन भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट

शब्दमा सुभाबको शैलीमा आफ्नो विचार राखेको छ । अदालतको सामान्य निर्णयअनुसार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सार्वभौम राज्यका खण्डहरूलाई मनोमानी ढंगले आफ्नो 'माउ' राज्यबाट पृथक हुने कानुनी अनुमति दिँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले पृथक हुने अधिकारमाथि किटानीका साथ बन्देज नलगाए पनि अदालतका अनुसार यसले भौगोलिक अखण्डताको महत्वमाथि भने ध्यान पुऱ्याएको देखिन्छ (कुनै पनि राज्यको कानूनले पृथक हुने अधिकारलाई स्पष्ट भाषामा किटान नगरेसम्म अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले पृथकीकरणलाई मान्यता दिँदैन । कुनै राज्यले भने पृथक हुनपाउने अधिकारलाई किटानीसाथ उल्लेख गर्दछन्) ।

यदि संयुक्त राष्ट्रसंघ र यसका क्षेत्रीय संगठनहरूका सन्धि र सम्झौता गहिरिएर हेर्ने हो भने पृथकीकरणको अधिकार राज्यभित्रको कुनै भागभित्र अभ्यास गर्नका लागि मात्र हो भन्ने देखाउँदछ । संयुक्त राष्ट्रसंघको पचासौं वर्षगाँठले आफ्नो सम्झौतामा यसलाई एकदमै स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ, जसअनुसार आत्मनिर्णयको अधिकारले 'स्वाधीन राष्ट्रको कुनै क्षेत्र तथा राजनीतिक एकताको सार्वभौमसत्तालाई टुक्र्याउने वा हानि गर्ने बाटो खोल्दिँदैन, चाहे त्यो आंशिक रूपमा होस् या पूर्ण । बरु यसले माथि उल्लेख गरिएअनुसार कुनै राज्यमा बस्ने समान र आत्मनिर्णयको अधिकार भएका मानिसहरूको परिकल्पना गर्दछ र हरेक भूभागबीच समानतामा आधारित भएर त्यहाँ बस्ने मानिसहरूको प्रतिनिधिमूलक सरकारको गठन गर्दछ ।' यद्यपि यो भनाइले यो पनि पुष्टि गर्दछ कि कुनै राज्य आफूभित्र भएका भूभागको एकताको प्रतीक तब हुन्छ जब यसले आफ्ना नागरिकहरूले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सवालउपर निर्णय गर्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्दछ । अर्को शब्दमा, आत्मनिर्णयको मूल मर्मअनुरूप कुनै पनि राज्य प्रजातान्त्रिक र समावेशी चरित्रको हुनुपर्दछ ।

यस विषयमा क्यानाडाको अदालतको निष्कर्ष के रहेको छ भने आत्मनिर्णय सामान्यतया राज्यको संरचनाभित्र अभ्यास गरिने कुरा हो । यसले भनेको छ, आत्मनिर्णयको पूर्ण अधिकार प्राप्त गर्नका लागि अस्तित्वमा रहेका राज्यका भौगोलिक अखण्डता कायम राख्ने र 'जनता'को अधिकारबीच बेमेल हुन्छ नै भन्ने छैन । कुनै पनि राज्यको सरकारले आफ्नो भूभागभित्र बस्ने नागरिक तथा नागरिकहरूको अमनचयन कायम गर्दछ, बिना भेदभाव उनीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ र आन्तरिक व्यवस्थाद्वारा आत्मनिर्णयको सम्मान गर्दछ भने उक्त राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम आफ्ना राज्यमा भौगोलिक अखण्डता कायम गरेको मानिन्छ ।'

संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकार समितिले 'आत्मनिर्णय' आधारभूत अधिकार भएको र यसमा अन्य अधिकार पनि निहित भएको उल्लेख गरेको छ । व्यक्तिगत मानवअधिकारको पालना, यसको प्रभावकारी सुनिश्चितता र यी अधिकारको वृद्धि तथा विकासको अवस्था नै आत्मनिर्णय अनुभूतिको अवस्था हो (General Comment १२, १९८४) । संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकार समितिले राज्यहरूलाई आफ्ना प्रतिवेदनमा ती अधिकारहरूको प्रयोग भए-नभएको उल्लेख गर्ने अधिकार दिएको छ । विशेषतः यसले तिनीहरूलाई व्यावहारिक तवरमा अधिकारको अभ्यास गर्न दिने आफ्ना संवैधानिक र राजनीतिक प्रक्रियाहरू व्याख्या गर्न आग्रह गर्दछ । समितिले आत्मनिर्णयको सुनिश्चितता गर्ने दायित्व आत्मनिर्णयलाई प्रत्यक्ष र परोक्ष दुवै रूपमा अंगीकार गर्ने राष्ट्रसँग मात्र होइन, सबै राष्ट्रसँग हुन्छ भनी उल्लेख गरेको छ ।